



# **Küresel Salgına Karşı Davranışların Ahlak Felsefesi Açısından Bir Değerlendirmesi**

---

Prof. Dr. Bilal Kuşpınar

### **Prof. Dr. Bilal Kuşpınar**

Lisansını Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde tamamladıktan sonra, Yüksek Lisansını ODTÜ Felsefe bölümünden aldı. Birinci Doktorasını Selçuk Üniversitesinden İslam Felsefesi üzerine, ikinci Doktorasını ise Kanada, Montreal'de McGill Üniversitesi'nden Felsefe ve Mistisizm üzerine yaptı. Araştırmalarında Orta Çağ felsefe tarihi ve İslam Kültür ve Medeniyeti'nde, felsefi ve mistik ekoller ve gelenekler üzerine araştırmalara yoğunlaştı. Yirmi beş yıldan aşkın bir süre, yurtdışında değişik üniversitelerde öğretim üyesi olarak çalıştı. Bunların arasında uzun yıllar çalıştığı McGill ve Concordia üniversitelerinin yanında, Malezya Kuala Lumpur Uluslararası İslam Düşüncesi ve Medeniyeti Enstitüsü ve Bahreyn Ahlia Üniversitesi yer almaktadır. Alanında birçok uluslararası dergilerde bilimsel makaleler ve kitaplar yayımladı. Kitaplardan bazıları: İbn-i Sina'da Bilgi Teorisi MEB yayımı (1995 ve 2001 baskıları), (İngilizce) *İsmail Ankaravî ve İsraki Felsefesi* (Kuala Lumpur, 1996) ve (İngilizce) *Sırların Lambası (Mistik Yorum)* (Oxford 2011); Editör. *Mevlana ve İslam*. Sahasında birkaç uluslararası derginin editör ve danışma kurulunda bulunmaktadır. Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi Felsefe Öğretim Üyesi ve Sosyal ve Beşerî Fakültesi Dekanlığı görevindeyken, Ekim 2019'da T.C Vaşington Büyükelçiliği, Sosyal ve Din Hizmetleri Müşavirliğine atanmıştır.

### **Prof. Bilal Kuşpınar**

Prof. Bilal Kuşpınar received his B.A. in theology from Selçuk University, Konya, his M.A. in philosophy, logic and history of science from the Middle East Technical University (METU), Ankara, his first Ph.D. in the history of Islamic philosophy from Selçuk University, and his second Ph.D. in philosophy and mysticism from McGill University, Canada. His research investigates into various philosophical and mystical traditions of Islamic civilization. He taught at several universities, including Selçuk University, International Institute of Islamic Thought and Civilization (ISTAC), Kuala Lumpur, and Concordia and McGill Universities, Montreal, and Ahlia University, Bahrain. He has published many articles and books in his field. Among his books are: *The Lamp of Mysteries: A Commentary on the Light-Verse of the Qur'an*. (Oxford, 2011) *İsmā'īl Ankaravī on the Illuminative Philosophy*. (Kuala Lumpur, 1996). *Ibn Sina'da Bilgi Teorisi (Avicenna's Theory of Knowledge)*. (Istanbul 2001). Ed. *Mevlana ve İslam*. He is a member of the editorial board and international advisory committee of several academic journals in his field. While he was working as Professor of the history of Philosophy and the Dean of the Faculty of Social Sciences and Humanities, he was appointed in October 2019 as Counselor for Social and Religious Affairs, Turkish Embassy, Washington, D.C.

## Küresel Salgına Karşı Davranışların Ahlak Felsefesi Açısından Bir Değerlendirmesi

**Prof. Dr. Bilal Kuşpınar**  
*Diyanet İşleri Başkanlığı*  
bilal.kuspınar[at]diyanet.gov.tr

### Özet

Ekonomistler kadar Sosyal ve Beşerî Bilimcilerin koronavirüsün ya da yeni adıyla COVID-19'un, hem bireylere hem de toplumlara yaptığı olumsuz etkileri ve vahim neticeleri uzun bir süre tartışmaya devam edecekleri âşikardır. Şüphesiz, hakkında hemen hemen hiçbir şey bilinmeyen ve böylesine görülmez ve yıkılmaz bir zerre, bütün kürenin sosyal ve ekonomik hayatına verdiği yıkıcı etkisi ile uluslararası liderleri aciz ve çaresiz bırakırken, fen bilimcilerinin ve sağlık uzmanlarının bütün enejisini tüketmektedir. Bu ölümcül virüs, aniden zuhur edip, hızlı yayılma sonucunda kendisi için *yeni normal* diye bilinen bir *hayat* ortamı meydana getirdi. Dünyadaki bütün milletler, zorunlu olarak, bireysel ve toplumsal faaliyetlerini bu *normalin* dikte ettirdiği kurallara göre yeniden düzenlemeye ve uydurmaya başladılar. Toplumlar COVID-19'un kendilerini dayattığı bu yeni şartlara göre günlük işlerini yapmak için uğraşırken, bir taraftan yetkililerin mecbur kıldığı kısıtlamalara ve gerekliliklere uyma, bir taraftan da bilinmezliğin endişesi ve korkusu gibi zorluklara karşı mücadele içine girdiler. Neticede insanlar, bu öldürücü virüsü algılama ve anlayışları ölçüsünde, oluşan yeni ortam içinde farklı tavırlar ve davranışlar sergilemektedir. Örneğin bazıları, bu krizi bir sınav olarak görüp, sabırla ve dirayetle onun üstesinden gelinebileceğine inanarak kendilerinden emin, güçlü ve ümitli kalmaya devam ederken bazıları da onu bir felaket veya bir ceza veya dünyanın sonunu getiren kıyamet gibi algılayıp kontrol edilemeyeceği ve durdurulamayacağı korkusuyla kaygı ve çaresizliğe düşmektedirler. İşte pandemi sonrasında toplumların sergilediği bütün bu algılar, davranışlar, tavırlar ve bunların olası neticeleri, bu makalede ahlak felsefesi açısından değerlendirilecektir.

### Anahtar kelimeler

*Ahlak, bilim, ceza, din, dünyanın sonu, erdem, felsefe, izolasyon, kategorik emir, kehanet, COVID-19, maneviyat, sınav, salgın, sürü bağışıklığı, tecrit, yeni normal*

## **An Evaluation of the Attitudes to the Global Pandemic from the Standpoint of Moral Philosophy**

### **Abstract**

It is evident that scholars of the social sciences and humanities, as well as economists, will continue to discuss for a long time severe consequences and adversarial effects of the Coronavirus or, as is well known by its new label, the COVID-19, on both individuals and societies. Undoubtedly, such an invisible and invincible particle, almost unknown before, has virtually sapped all the energies of natural scientists and health experts, while rendering the leaders of the international world helpless and desperate with its devastating impact on social and economic lives of the entire globe. With the sudden appearance and rapid spread of this fatal virus, which has eventually created for itself, what is known as *a life of new normal*, all the nations across the globe have begun, out of necessity, re-arranging and re-adjusting their individual and social activities in accordance with the dictates of this *new normalcy*. As people are currently struggling to conduct their daily affairs according to these newly imposed conditions of the COVID-19, they are facing tremendous challenges and difficulties in coping, on the one hand, with the necessary demands and restrictions of the authorities and, on the other, with the fear and anxiety of uncertainty. Consequently, depending on their perception and understanding of this detrimental virus, people display various attitudes and behaviors in this new situation. Some of them, for instance, remain very confident, strong and forward-looking, since they view this crisis as a test or a trial, which, they believe, can be overcome with perseverance. Some others, however, become very worried and helpless, as they see it as a calamity or a punishment or even the end of the time, which, they fear, is unstoppable and uncontrollable. All of these different perceptions, behaviors and attitudes, that are exhibited by people in the aftermath of this pandemic, as well as their possible consequences, will be evaluated in this paper from the standpoint of moral philosophy.

### **Keywords**

*Morality, science, punishment, religion, end of the world, virtue, philosophy, self-isolation, categorical imperative, prophecy, COVID-19, spirituality, examination, pandemic, herd immunity, isolation, new normal*

## Giriş

Önceden hakkında hiç bilinmeyen, gözle görülmeyen ve bütün dünyayı âdetâ çaresiz bırakan, ölümcül nitelikteki Koronavirüs'ün veya yeni adıyla COVID-19'un hem bireysel hem de toplumsal düzeydeki olumsuz etkileri ve dramatik neticeleri, sağlık bilimcilerinin yanında, beşerî ve sosyal ilim adamlarınca da uzun yıllar konuşulmaya ve tartışılmaya devam edecektir. Bu vahim virüsün sebebiyet verdiği bireysel, sosyal, psikolojik ve ekonomik problemler ve acı neticeler yavaş yavaş gün ışığına çıkmaya başladı ve bunun artçı tesirleri de uzun bir süre devam edeceği âşikârdır. Şüphesiz bu öldürücü virüsün, küçük ve büyük ölçekte, kısa ve uzun vadede tüm dünya milletlerine yaptığı olumsuz etkilerin, maddî ve manevî zararların, halen virüsün devam ettiği şu günlerde tespit edilmesi pek mümkün değildir. Hemen hemen herkes şu anda, virüsün kahr ekseriyetle olumsuz etkileri üzerinde durmakta ve özellikle de onun ekonomide uğrattığı kayıpları tartışmaktadır. Belki de bundan sonra, sadece doğa ve tıp bilimleri değil, sosyal ve beşerî bilimler alanında da yapılacak çalışmalar, koronavirüse ayrı bir bölüm açacak ve değerlendirmelerini koronavirüs öncesi ve sonrası şeklinde tasnif edilecektir. Ancak, "acaba bu virüsün dünyaya olumlu bir etkisi oldu mu, olur mu veya olacak mı?" sorusu saçma gibi görünse de aslında ciddi anlamda üzerinde durulması gerekir. Böyle bir soru ilk etapta ilahiyatçıları ve ahlak filozoflarını ilgilendirmekle beraber, diğer alanlardaki uzmanları da alâkadar edebilir. Her hâlükârda bu virüsün olumlu-olumsuz bütün etkileri, insanların ve toplumların o virüse bakışları ve onu algılayışlarıyla yakından ilgilidir ki bu da onların, varlığa, dünyaya ve insana bakışlarını anlamlandıran dünya görüşlerine göre değişebilir. Biz burada, bu konuyu ahlak felsefesi açısından ele almaya çalışacağız. Din ve ahlak, birbiri içinde olan ve birbirini tamamlayan iki önemli alan olması hasebiyle, öncelikle bu virüs hakkında din adamlarının ve ilahiyatçıların yorumlarını kısaca özetlemek gerekir.

### Din Adamlarının COVID-19'a Yaklaşımları

Genellikle Amerika Birleşik Devletleri'ndeki dini liderler bu virüse karşı, bu-  
lundukları konumlar ve temsil ettikleri gelenekler açısından farklı algılar gös-

termektedirler. Ortodoks çizgilerinden bakan din adamları, genelde kendi din kaynaklarına ve kültür tarihlerine müracaat ederek ve özelde de içinde oldukları cemaatlerinin ihtiyaçlarını dikkate alarak bu virüsü algılamaya ve onun etkilerini değerlendirmeye çalışmaktadırlar. Örneğin bazı Yahudi din adamları ve hahamlar, *Ahd-i Atik*'te geçen bazı ayetleri hatırlatarak (Örn. Exodus 15:26), salgın hastalıkların, işledikleri günahlar nedeniyle Tanrı'nın insanlara gönderdiği "ilahi bir ceza" olabileceğini ifade edip, Tanrı'dan af dileyip rahmetini istemenin gerekliliğini beyan etmektedirler. Yine Talmud ve şerhleri üzerinden, tarihte salgın hastalığa karşı nasıl önlem alınmışsa bugün de önlemlerin alınması gerektiğini belirterek, cemaatlerini devlet yetkililerinin ilan ettiği bütün kurallara harfiyen uymaya çağırılmaktadırlar. Diğer taraftan bazı Yahudi otoriteleri, tarihte Hz. Musa (as) ve Hz. Harun'dan (as) beri, Yahudi toplumunun değişik felaketler, olaylar ve salgın hastalıklarına karşı gösterdiği tavırlardan kesitler sunarak, bu mevcut salgının Tanrı'nın bir işi olmakla birlikte, cezasından ziyade bir ikazı olarak görülmesini ve bu nedenle nasıl ki eskiden toplu ibadetler askıya alınmışsa bugün de alınması gerektiğini söylemektedirler. Yine bazı Yahudi temsilcileri de virüse tamamen fen ve tıp bilimleri noktasından yaklaşarak onu, Tanrı ile ilişkilendirmekten kaçınılmaktadırlar. Araştırdığımız kadarıyla, şu ana kadar virüse karşı bütün bu farklı Yahudi perspektiflerini topluca ele alan yayımlanmış bilimsel bir makaleye veya kitaba rastlayamadık. Ancak elektronik ve internet ortamlarında epey bir bilgi verilmektedir (Gilad, 2020).

Hristiyan ilahiyatçıların ve din adamlarının COVID-19'a yaklaşımları da hemen hemen Yahudi din adamlarına benzemektedir. Bunların içinde de virüsü, insanların azgınlıklarından ve işledikleri büyük hata ve günahlardan dolayı Tanrı'nın açık bir gazabı ve cezası olduğunu söyleyen gruptan, Tanrı'nın bir uyarısı olduğuna inanan gruba, Tanrı'nın mutlak iyi olduğunu ve O'ndan sadece iyinin ve hayrın geleceğini ve bu nedenle bu şerrin O'nun bir işi olmayacağını iddia eden gruplara kadar, farklı görüşleri görmek mümkündür. Katolik dünyanın merkezi Vatikan'dan yapılan resmi beyanat, "Koronavirüs Tanrı'nın bir cezası değil, bizim kendi cezamızdır," şeklinde olmakla birlikte, aralarında aksi görüşler de serdedilmektedir. Papa'nın kendi özel açıklamalarında ise, koronavirüsün daha ziyade sosyal ve ekonomik yönden açtığı sıkıntılara ve zararlara değindiği görülmektedir (Doody, 2020).

*İncil'in Kehanetinde Koronavirüs (The Coronavirus in Biblical Prophecy)* başlıklı elektronik kitap bu görüşlerden en ilginçini ihtiva etmektedir. Burada yazar, koronavirüsün tüm dünyaya yayılmasının, Tanrı'nın insanlığı cezalandırmak için gönderdiği işaretlerden biri olduğunu, nitekim İncil'de de bunlara dair ayetler (örn. Matthew 24:7) bulunduğunu ve Hz. İsa'nın (as) öngörülerinin bu bağlamda doğru çıktığını söylemektedir (DeJesus, 2020; Kettley, 2020). Hatta bir Evanjelist papaz açısından koronavirüs, Tanrı'nın günahları temizlemek için gönderdiği bir ölüm meleğidir ve şu anda dünyayı dolaşmaktadır. Hatta bu virüsün Çin'de çıkmasının nedeni de Tanrıya inanmayan komünist (Çin) hükümetinin Hristiyanlara eziyet etmesinden ve kürtajı zorunlu yapmasından dolayıdır (Brown, 2020).

Bunun karşısında bu virüsün Çin'in Wuhan şehrindeki bir laboratuvarında çalışan bilim adamlarının dikkatsizlikleri nedeniyle ve özünün de yarasa gibi hayvanların etini yiyen insanlardan neşet ettiği tezini tekrar ederek Tanrı'nın insanları cezalandırmak için virüs göndermesi gerekmediğini söyleyen Hristiyan din temsilcileri yukarıda zikredilen kehanetleri eleştirmektedirler. Ayrıca bunlara göre, Tanrı mutlak anlamda iyidir ve kendisinden ancak iyilik gelir; bu nedenle Koronavirüs gibi bir felaket ve kötülük olsa olsa Şeytan'dan çıkar (Scanlon, 2020).

Yukarıdaki algılara ilaveten Hristiyan din adamlarının bu konuda dikkat çeken başka bir görüşü de COVID-19 salgınına, apokaliptik bir anlam yükleyerek onun, dünyanın sonunun geldiğine dair alâmetlerden olduğu fikrini ortaya atmalarıdır ki bu da epey rağbet görmektedir. Bu bağlamda, şu an baskıda olan ve reklamı internette yapılan Dr. Mark Hitchcock'un kaleme aldığı, *Korona Krizi: Hastalıklar, Salgınlar and Kıyamet'in Gelişi (Corona Crisis: Plagues, Pandemics, and the Coming Apocalypse)* başlıklı kitap örnek gösterilebilir. Henüz bu kitap piyasaya çıkmamışken, Amerika Birleşik Devletleri'nin bazı medyalarında yazarın, "Koronavirüs salgını son zamanların bir alâmeti mi?" başlıklı katıldığı mülâkatlar, bu konun farklı teolojik yorumlarını görme açısından önemlidir (Hitchcock, 2020). Netice itibarıyla bu son yorumun farklı yansımalarından birisi de, bu salgının Hz. İsa'nın (as) dünyaya dönüşüne bir haberci olması şeklinde algılanmasıdır. "Yeni Koronavirüs: Tanrı'nın bir lütfu mu yoksa Şeytan'ın bir lâneti mi?" başlıklı yazılar bu çeşit yorumlar üzerine yapılan geniş tartışmaları ihtiva etmektedir (Macneil, 2020).

Az sayıda bazı Hristiyan liderlerinin de Koronavirüs için "Tanrı bu salgının neresinde duruyor?" bilmiyorum şeklinde agnostik bir tavır içinde oldukları gözlenmektedir. Zira onlara göre, doğal felaketlerin ve hastalıkların neticesindeki sıkıntılar ve dertler, insanların kötülüklerinin sebep olduğu sıkıntılardan ve ezalardan farklıdır. Dolayısıyla koronavirüs gibi salgınların, insanların inançlarını ve sabırlarını ölçen bir sınav olarak telakki edilmesi gerekir." (Martin, 2020).

Bir takım Müslüman din adamlarının yaptığı Koronavirüs yorumları da tıpkı Yahudi ve Hristiyan din adamlarının gibi, bir aşırı uçtan, yani ifrattan diğer uca, yani tefrite varan birçok farklı görüşleri içermektedir. Bazılarına göre bu virüs, Allah'ın bugünün düşmanlarına, zalimlerine ve onların takipçilerine, kendi muradıyla gönderdiği ilahi bir cezadır (US News, 2020). Bazılarına göre ise, bu COVID-19, kulların işlediği günahlardan ve kötü fiillerden dolayı Allah'ın gönderdiği açık bir cezadır ki onların bu kötü işlerden ve günahlardan dönüp tevbe etmeleri gerekir (Ali, 2020). Yine bazı Müslüman dini liderler verdikleri hutbelerde, koronavirüsü ilginç bir şekilde Allah'ın bir askeri olarak tanımlayıp, Allah'ın onu kendisine itaat etmeyen Batılıları ve Müslümanları cezalandırmak için gönderdiğini iddia etmişlerdir. Bazıları bu tanımlamayı daha spesifik yaparak, Allah'ın bu virüs musibetini, Uygur Müslümanlarına karşı yaptıkları zulümlerden ötürü özellikle Çinlilere musallat ettiğini beyan etmişlerdir. Bu şekil yorumlarına destek olarak, Kur'an-ı Kerim'de geçen

bazı Peygamber kıssalarındaki, mesela bir sivrisineğin Nemrut'u öldürmesi, Firavun'un boğulması gibi, cezalandırmaları zikretmişler ve böylesi ölümcül ortamlardan kurtulmanın ancak Allah'a dönmekle ve dini ilkelere harfiyyen yerine getirmekle mümkün olabileceğini beyan etmişlerdir (Cohen, 2020).

Ancak yukarıda sunduğumuz görüşlerin İslam dünyasının genelinde fazla tasvip edilmediği ve hatta sert bir dille eleştirildiği görülmektedir. Bu dar ve aşırı görüşlerin aksine, hem Kur'an-ı Kerim'i ve hem de Hz. Peygamber'in (sav) Sünnetini esas alan, kendi içinde daha tutarlı görünen ve Müslümanların çoğunun gayet uygun bulduğu diğer önemli koronavirüs yorumu ise, bu pandeminin veya musibetin Allah'ın bir gazabı, azabı veya cezası değil, O'nun bir ayeti, işareti ve ibreti olduğu şeklindedir. Yani bu şekil hastalıkların ve musibetlerin zaman zaman zuhur etmesini, Allah'ın kasıtlı olarak insanoğluna zarar vermesi şeklinde yorumlamak Allah'ın niyetini okumak ve O'nun adına konuşmak anlamına geleceğinden uygun değildir ve yanlıştır. Yine bu tür olumsuz hadiselerin ve hastalıkların ortaya çıkışını, bir takım gruba, bir millete atfetmek veya belirli insanların günahlarıyla ilişkilendirmek bu görüşe göre kabul edilemez. Çünkü tarihte en şiddetli musibetlere ve belalara Peygamberler muhatap olmuşlardır. Onlar ise, bu sıkıntıları ve çileleri birer imtihan olarak telakki etmişlerdir ki bunlara sabrederek ve sebatla mücadele ederek kemale ve felaha erişebileceğini belirtmişlerdir. Önemli olan böyle felaketler ve salgın hastalıklar karşısında, insanların gereken tedbirleri alması ve arkasından onlar üzerinde düşünerek gereken dersleri çıkarmaya çalışmasıdır. Nitekim, bu görüşe göre, "Şer gibi görünen bir şey sonunda iyi olabilir" (Kur'an-ı Kerim, Bakara Suresi, 2:216 ); "Her zorlukla beraber bir kolaylık ve her sıkıntıyla beraber bir rahatlık mutlaka vardır." (Kur'an-ı Kerim, İnşirah Suresi, 94:5-6). Kaldı ki "Allah hiçbir hastalık yaratmamıştır ki onun bir çaresini vermesin." (Hadis-i Şerif). Bu nedenle diğer hastalıklar gibi bunun da çaresini bulmak için insan oğlunun üzerine düşeni yapması, yani araştırması ve çalışması gerekir. Çünkü "İnsan ancak çalıştığı için karşılığını alır." (Kur'an-ı Kerim, Necm Suresi, 53:39). (Görmez, 2020; Kuşpınar, 2020a; 2020b; Haque, 2020).

Buraya kadar, kökleri ilahi vahye dayanan ve ilk ataları Hz. Âdem (as) ve babaları Hz. İbrahim'e (as) kadar uzanan üç büyük dinin temsilcilerinin koronavirüse bakışlarını ve algılarını özetlemeye çalıştık. Tam bu noktada, iki önemli hususa dikkat çekmenin önemli olacağı kanaatindeyiz. *Birincisi*, sadece ilahi kaynaklı bu üç dinin değil, dünyada mevcut olan bütün dinlerin mensupları tarih boyunca, zaman zaman, zorunlu göçlerden veya sürgünlerden dolayı, zulümlerin veya savaşların sebep olduğu zorluklardan ve olumsuz şartlardan ötürü, ayrı ayrı birtakım sıkıntılara, musibetlere ve acılara maruz kalmışlardır. Ancak, tespit edebildiğimiz kadarıyla, tarihin hiçbir döneminde, hiçbir zaman hepsinin hep birlikte ve aynı anda bu şekilde topluca çetin bir vakiya ile karşı karşıya kaldıklarını hatırlamıyoruz. Öyle ki istisnasız, bütün inançların ve geleneklerin -ilahi ve beşerî- yetkili temsilcileri, bir anda kendilerini idare eden yöneticilerin ve bilim adamlarının direktiflerine teslim etmek ve onları dinlemek zorunda kaldılar. Bunu yaparken onlar, bu direktiflerin inançlarına, değerlerine, ritüellerine ve pratiklerine uyup-uymadığını sorgulamadılar. Zira



bu istisnâî durum, onların âdeti inançları ve mensupları açısından, *olmak* veya *olmamak* (*to be or not to be*) gibi hayati bir meseleydi. Hepsinin bir anda toplu ibadet etme özgürlüğü engellenmesine rağmen, hemen hemen hepsi itirazsız yeni şartlara uymak zorunda kaldı. Çünkü bu bir anlamda hepsi için, felsefî dilde, öncelikle var olma mücadelesiydi. Bu bağlamda, dini liderlerin mensuplarına söyleyeceği her söz ve telkin edeceğimiz her nasihat, kendi inanç ve gelenekleri bağlamında, yetkililerin zorunlu kıldığı talimatlarla uygun ve tutarlı olması gerekiyordu. İşte bu kaçınılmaz durum onları, dini kaynaklarını ve metinlerini yeniden, yeni normalin zorunlu şartlarına göre okumaya mecbur etti.

*İkinci* önemli husus ise, yukarıda izah etmeye çalıştığımız birinci durumun tabii bir neticesi olarak, dini liderlerin aniden zuhûr eden bu yeni normal bağlamında, kendi ana referans metinlerini kendi ictihâdî görüşleriyle yeniden yorumlayıp mensuplarını ikna etme ve onları yeni normale alıştırmaya endişesi ve çabasıdır. Bu da onların salgını nasıl anladıkları ve algıladıklarıyla doğrudan ilgilidir. Burada, özellikle Orta Çağ Batı dünyasında epey yaygın olan, İslam dünyasında hemen hemen hiç görülmeyen, klişe din-bilim çatışmasını tekrar gündeme getirdi. Bu bağlamda yapılan kısır tartışmalar sadece toplumun salgına karşı algısını etkilemekle kalmıyor aynı zamanda salgın sonrası yeni normale uyumunu da bir bakıma zorlaştırıyor. Çünkü toplumun yaşamını etkileyen, bilim teorileri değil ahlakî normlardır ki bunların çoğu sabit ve evrenselleşmiştir. Bilim adamından, özellikle COVID-19'un *ne* olduğunu öğrenmeye ve mahiyetini bulmaya odaklanması beklenirken, din adamından ise bilim adamlarının açıklaması doğrultusunda, insanları ona karşı duyarlı olmaya, canlarını, mallarını, akıllarını, ruhlarını korumaya ve akabinde de salgın sonucu oluşan olumsuz durumu bertaraf etmek için onları topluca yardımlaşmaya ve iş birliği yapmaya davet etmesi beklenir. Bu iş birliği neticesinde, bilim adamları COVID-19 için aşı bulmaya çalışırken, doktorlar hastaları tedavi ederken, din adamları da toplumun maneviyatını üstün tutup yeni şartlar muvacesesinde onlara moral vermeye ve sıkıntılarını beraberce paylaşmaya teşvik ederek, toplumu hem madden hem de manen diri tutabilirler. Hatta bu iş birliği sadece bir ülke içinde değil, biraz sonra Türkiye örneğinde vereceğimiz gibi, ülkeler ve devletler arası için de önemlidir. İşte bu anlamda, bilim ve din çatışmaz, aksine birbirini tamamlar. O halde mesele, bilimin veya dinin kendisi değil, bilim ve din adamlarının algı ve tutumlarıyla ilgili bir meseledir. Bu da ayrıca değerlendirilmesi gereken bilim adamının ve din adamının mesleki ahlaklarıyla ilgili önemli bir konudur.

### **Salgın Sürecinin Psikolojik Yansımaları**

Bu virüsün yayılmasını engellemek için uygulanan zorunlu kısıtlamalardan dolayı iş yerlerinin kapanması sebebiyle çoğu insanların ekonomik yönden sıkıntıya düşmesi çok aktif bir toplumsal hayattan oldukça pasif bir bireysel yalnızlığa itilme sonucu gençlerin buhrana ve depresyona girmesi, bazılarının uzun süre izole ve yalnız kalmaları nedeniyle kendilerini avutacak veya unutturacak bir takım gayr-i meşru yollara başvurmaları görülmektedir. Akabinde bu gençlerin aşırı derecede hap, uyuşturucu ve alkol kullandıkları ve hatta bazılarının da intihar ettikleri görülmektedir. İntihar edenlerin arasında, mesela

ABD, New York'taki bir hastanede günde minimum on sekiz saat, COVID-19 hastalarını tedavi ederken, gördüğü ölümler nedeniyle strese girip, kendini yaralayan ve sonunda bu yaralardan dolayı vefat eden tıp doktorunun yanında bu hastalığın yol açtığı ekonomik felaketten endişe edip canına kıyan bir Alman ekonomi bakanı, sosyal mesafe tedbirlerinden dolayı stresten hayatına son veren bir İngiliz genci ve virüsü başkalarına yaymaktan korkup intihar eden bir İtalyan hemşire zikredilebilir (Bach, 2020).

COVID-19 salgının doğrudan yol açtığı büyük bedensel ölümlerin yanında, bu salgının dolaylı etkilerinden sayabileceğimiz korku, yeis, endişe, ümitsizlik, karamsarlık ve yalnızlık gibi rahatsızlıklar neticesindeki psikolojik hastalıklar ve zihinsel ölümler de yaygın görülecektir. Bazı araştırmacıların da değindiği gibi, bu hastalığın zorunlu kıldığı izolasyonun (tecrit edilmenin) sebep olduğu olumsuzluklardan birisi, insanın davranışlarındaki değişiklikler de görülmektedir (Gordon, 2020). Uzun süre yalnız kalarak insan, ister istemez davranışlarında serbest olmaya ve toplum içinde yapmaktan çekindiği birtakım hareketleri yapabilmektedir. Hatta insanların gündüz doğal yaptığı şeylerin gece de yapmaya devam etmeleri bu tecritte uzun kalmanın başka bir etkisidir. Yine nadiren gece yapılan birtakım şeylerin alışkanlık haline gelmesi de bunun bir neticesidir.

### **Küresel Salgın ve Ahlaki Yansımaları**

Koronavirus salgınını nasıl algılamalıyız? Her şeyden önce içinde bulunduğumuz kaçınılmaz durum her yönden birçok konunun ve faktörün test edilmesine imkân sağlamıştır. Bu pandemi tecrübi anlamda tıp ve sağlık bilimlerinin eriştiği noktayı tespit etme açısından bir sağlık testini, devlet erbabının ve siyasetçilerin böylesine bir salgın karşısında ortaya koyacakları kararlılık ve dirayeti görme açısından bir siyasî irade testini, toplumların buna karşı sergiledikleri ortak tavrı görme açısından bir ahlak testini ve her bireyin ruhî ve psikolojik yönden direncini tespit etmek için bir sabır ve inanç testini -ki buna külliyen “maneviyat” testi de denebilir- görmemize vesile olmuştur. Bu testler halen devam etmektedir.

Toplumun ahlaki değerlerinin ve yargılarının da test edildiği bir dönemden geçmekteyiz. Başka bir deyişle, bütün insanlığın karşı karşıya kaldığı ve hemen hemen hiçbir devletin ve milletin -gelişmişinden az gelişmişine, fakirinden zenginine, maddi yönden kalkınmışından az kalkınmışına- hepsinin çaresiz olduğu, kısaca insanlığın acziyet içinde, neyin doğru ve neyin yanlış, neyin geçerli ve neyin geçersiz neyin faydalı ve neyin faydasız olduğuna dair görüşlerini ve tavırlarını ve özellikle evrensel ahlaki değerler açısından duruşlarını görmekteyiz. Bu kritik aşamada milletlerin ve devletlerin yaptıkları tercihler ve yargılar da ayrı bir önem arz etmektedir. Soru, çoğu ülkeler için sadece bu ölümcül salgına karşı ne yapmalıyızla sınırlı değil, aynı zamanda can kurtarmayı mı yoksa ekonomiyi canlı tutmayı mı tercih etmeliyizle ilgili olduğundan içinde birçok grift problemi de ihtiva etmektedir. Özellikle ABD'de bazı eyaletlerin yöneticilerinin, “70 yaşın üzerindekiyelerinin ekonomik faaliyetleri tamamen kapatarak ülkeyi feda etmek yerine kendilerini feda etmeleri gerektiğine dair” telkin vermeleri bu zor tercihlerden sayılabilir ki evrensel ahlak açısından sorgulanması gerekir (Authers, 2020).

Felsefi anlamda, COVID-19'un bazıları için bir var olma mücadelesi iken bazılarına göre mevcut kapitalist sistemin devamı veya çökmemesi doğrultusunda zorunlu bir tercih gibi görünmektedir. Diğer taraftan bazı gençlerin sosyal medya aracılığıyla birbirlerini etkileyecek şekilde “Korona’ya yakalanırsam, yakalanırım; ne varmış bunda?” veya “bana hiçbir şey olmaz” gibi yaklaşımları ve tamamen duyarsız bir tavır takınmaları ahlaken sorgulanacak başka bir sorundur. Çünkü, sadece normal şartlarda değil, bu sıkıntılı pandemi ortamında da insanın her davranışının ve eyleminin bir amacı ve olumlu veya olumsuz bir neticesi olacaktır. Immanuel Kant’ın perspektifinden bakarsak, öyle bir davranışımız ve eylemimiz olsun ki netice itibarıyla o evrensel bir kural olsun veya herkesin üzerinde müttefik olabileceği *formel* bir evrensel ahlak yasası olsun. Yani o davranış ve eylem, her şartta ve ortamda ve herkes için, genel-geçer veya yine Kant’ın ifadesiyle, zorunlu ve kesin bir ilke olsun, kategorik emir (*categorical imperative*) olsun.

Bu anlamda toplumun hiçbir ferдинin öznel ve keyfi hareket etme lüksü olmayacağı gibi, davranışlarında ve eylemlerinde de tenakuz ve tutarsızlık olmayacaktır. Başka bir ifadeyle, Koronavirüs salgını gibi zor durumlarda bile, ahlakî açıdan istisnaî kurallara ve uygulamalara yer vermek mümkün değildir (Humphreys, 2020).

Siyaset ahlakı açısından hatırlatılması gereken başka bir konu da toplumunun her kesiminin bu kriz ortamında yek-vücut ortak hareket edebilmesinin gerekliliğidir. Yani iktidardaki seçilmiş yönetici siyasetçilerin, doğru ve yerinde kararlar alabilmeleri için hem ilgili bilim kurullarının ve hem de muhalefetteki siyasetçilerin yapıcı ve aydınlatıcı destekleri önemlidir ki yönetilenlerin kafasında belirsizlik ve karışıklık olmasın, yeis ve ümitsizliğe düşmesin. Çünkü bu salgının yayılmasını önlemek ve salgını ortadan kaldırmak için ortaya konacak bütün çabalar, geliştirilecek yöntemler ve alınacak kararlar, her türlü menfaatlerin üstünde herkesi bağlayan bir mesele olduğundan, bütün davranışların ve eylemlerin, yine Kant’ın tabiriyle, bir evrensel ahlak ilkesi oluşturacak şekilde kendi içinde uyumlu ve tutarlı olması gerekmektedir.

### **Salgın, Din ve Ahlak**

Burada sorgulanması gereken başka önemli bir mesele de insan için nelerin asli ihtiyaçlar olduğuyula alakalıdır. Zira çoğu ülkelerde alınan önlemler nedeniyle, sadece temel gıda ürünlerinin satıldığı alışveriş yerleri ve dükkanlar ile tıbbî malzeme ve ilaç tedarik eden eczaneler ve klinikler dışında her yer zorunlu olarak kapatıldı. Ancak Amerika Birleşik Devletleri Başkanı ibadethanelerin de aslî ihtiyaçlardan olduğunu ilan ederek, cami, sinagog (havra) ve kilise gibi mabetlerin açılması için bütün eyalet valilerine emir verdi. Her ne kadar bir Müslüman için günlük farz namazlar evde kılınabilse de Cuma ve bayram namazlarının camilerde eda edilmesi gerekir. Hakeza Yahudilerin cumartesi günleri havralarda ve Hristiyanların da pazar günleri kiliselerde toplu ibadetlerini yapmaları beklenir. Fakat bütün dini liderler, inançlarının ve kutsal kitaplarının öğretileri gereği, “insanın camı kutsaldır ve her hâlükârda korunması gerekir” ilkesinden hareketle, kendi cemaatlerinin hayatlarını korumak için

bütün ibadethanelerini kapattılar. Bu anlamda, bir siyasi liderin “din temel ihtiyaçtır; bizim duaya ihtiyacımız var, o nedenle ibadethaneler açılmalıdır” şeklinde emir vermesi, ahlaken ve siyaset ahlaki açısından ne kadar doğru ve tutarlı olup-olmadığı sorgulanması gerekir. Böyle bir emir alınırken, hangi yetkililerle istişare edildi? Her şeyden önce din adamlarının görüşlerine başvuruldu mu? Böyle bir emrin gerçekten bir teolojik ve hukuki bir dayanağı olabilir mi? Bunlar gibi diğer benzeri sorular bu bağlamda, ahlak felsefesi açısından tartışmaya değer sorular olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer taraftan bireysel ve toplumsal anlamda, yetkililerin zorunlu kıldıkları bütün önlemlere bazıları harfiyyen uyarken, bazılarının bunlara bilerek uymayışları veya ihmal edişleri ahlaken ayrıca değerlendirilmesi gereken bir meseledir. Böyle bir çelişki durumunda, kurallara uyan insanların, uymayanları karşı alacakları her türlü tavrın-ikaz etme, yetkililere bildirme, göz yumma- toplumsal ahlak yönünden bir karşılığı olacağı muhakkaktır.

Doktorlar açısından konuya yaklaştığımızda, hayat kurtarmaya yemin etmiş bu meslek erbabının, tıbbî malzemelerin ve yoğun bakım ünitelerinin yetersizliği nedeniyle, hangi hastaya öncelik verelim, hangi hastayı yaşatmaya çalışalım ve hangisini bir kenara bırakalım veya sonra ilgilenelim, ya da yaşlılar zaten zor kurtarılır, gençlere öncelik verelim gibi bir dilema içine itilmeleri ve mesleklerine hiç uygun düşmeyen bir tercihe zorlanmaları genelde meslek ahlaki ve özelde tıp ahlaki açısından üzerinde ciddi düşünülmesi gereken bir mevzudur. Nitekim bu tür tercihli davranışlar, felsefi açıdan faydacı ahlaki benimseyenlerin tutumunu yansıtmaktadır. Yani bu felsefi teori, bazı insanların hayatları, bu gibi vahim salgınlarda, daha büyük bir menfaati elde etmek için ve daha büyük bir kesimin faydası için feda edilebilir, görüşünü savunduğu için evrensel ahlak ilkeleri bazında tartışmaya açıktır. Yine aynı şekil faydacı ahlakın başka bir yansımaları da bazı Avrupa ülkelerinde müşahade etmekteyiz. Örneğin İngiltere’de ilk başlarda bu salgının yayılmasını önlemek için tedbirler alma yerine, hiçbir kısıtlama yapmadan herkesi serbest bırakarak “sürü direnci” (*herd immunity*) gibi bir metodla toplumun zamanla bu virüse karşı bağışıklık kazanacağı zihabına kapılması, salgının hızlıca artmasına ve ölümlerin astronomik bir şekilde yükselmesine sebep olmuştur ki bu da ahlaken sorgulanacak ayrı bir problemdir. Sürü bağışıklığı fikrini özel bir ortamda İngiltere Başbakanı’na telkin eden onun başdanışmanıdır ki burada ifade edilmeyen asıl motif, hiçbir şeyi kapatmadan ve askıya almadan rutin sosyal hayatı devam ettirmek ve böylelikle ekonomiyi korumaktır. Ancak bu fikir kısa zamanda ağır bir şekilde eleştirilip protesto edilince, başdanışman bile böyle fikri hemen inkâr etmek zorunda kalmıştır. Tabiki garip olan nokta, insan hayatını ekonomiye kurban etme düşüncesinin, insan haklarını savunan sözde gelişmiş ülkelerde benimmesidir (Authers, 2020).

Bunun karşısında, bazı ülkelerin, örneğin Türkiye, bünyesi hastalık kapmaya en maruz olan 65 yaş üstü vatandaşlarını zorunlu evde tutması ve sadece haftanın bir gününde, caddelerin boş olduğu saatlerde dışarıya serbest bırakması, onların sağlığına ne kadar önem verdiğinin bir göstergesidir. Böylelikle yaşlı ileri insanların özgürlükleri belirli bir süre kısıtlanmakla birlikte, kutsal olan

canlarının kurtarılması hedeflenmiştir. Sağlık kurulunun tavsiyesi sonucunda benimsenen bu devlet politikasıyla, toplumun en zayıf kesiminin hayatının korunmasına öncelik verildiği anlaşılmaktadır. Nitekim 65 yaş üstü grubunun bu tehlikeli virüse yakalanma riski, gençlere oranla daha yüksek ve yakalandığı takdirde iyileşme imkânı daha zor olduğundan böyle bir kısıtlama tedbiri zorunlu görülmüştür. Bu görüş, büyük-küçük, kadın-erkek, genç-yaşlı, her insan hayatının kutsal olduğu ve yaratılıştaki eşit olduğu ve bu nedenle her birinin eşit muamele görmesi gerektiği ilkesine dayanmaktadır. Ki bu da günümüz açısından, evrensel insan haklarına ve ahlaki değerlere uygunluğu açısından altı çizilmelidir.

Bu sıkıntılı süreçte, özellikle Avrupa ve Kuzey Amerika ülkelerinde insanların panik yaparak gıda ürünlerini ve temizlik malzemelerini stoklamaya gitmeleri, ahlaki rezaletlerden bencilliğin zirve yapmasıydı ki kanaatkarlık, paylaşmak ve yardım etmek gibi erdemlerin kapitalist toplumlarda kaybolduğunu gözler önüne sermiştir. Ben-merkezli algılar zamanla, ortak yaşamın gerekliliklerini ve özelliklerini unutturmuş ve her birey kendi hayatına odaklandığı için toplumsal ahlakî değerler de ihmal edilmiştir. Bu bağlamda evrenselleşen, “kendini sevdiğin gibi komşunu sev,” “kendi için istediğini başkası için iste,” gibi ahlakî değerler sadece dilde kalmış görünmektedir. Ancak bu umursamaz ve vurdumduymaz davranışın aksine hareket eden ve sadece kendi ülkesindeki vatandaşlarını korumakla yetinmeyen, aynı zamanda başka ülkelerin vatandaşlarına da yardım eli uzatan toplumların ve devletlerin de bu kriz döneminde etkili olduğu görüldü. Türkiye bunlardan bir tanesidir ki maske ve eldiven gibi her türlü zaruri sağlık malzemelerini, zengin-fakir, kalkınmış-az kalkınmış, ihtiyaç sahibi ülkelere ulaştırmakla hem teorik ve hem de pratik anlamda, uluslararası düzeyde yardımlaşma ahlakî erdeminin ne kadar önemli olduğunu göstermiştir.

## **Sonuç**

Bu yeni normal hayatta veya yeni belirsizlikte nasıl bir anlam ve gaye bulabiliriz? Böyle bir durumda, hayatın ne manası ve gayesi olabilir? Bu gibi felsefi sorulara, Alman filozofu Heidegger’ın insan anlayışı açısından cevap verirsek, insanlar ya değer verdikleri ve uğruna çalıştıkları, meşgul oldukları projeler ve faaliyetler için yaşarlar ve onlardan ve onları yapmaktan bir anlam bulurlar ya da başkalarıyla olmalarından bir anlam elde ederler. Bu salgın nedeniyle, insanlar hem projelerini ve faaliyetlerini askıya aldılar ve hem de zorunlu izolasyon nedeniyle başka insanlardan koştular. Artık hayatın, onlar için bir önemi ve değeri kalmadı. Bir zamanlar her yönüyle dopdolu olan bir insan yaşamının içi boşalır. Bu da ister istemez insan hayatında büyük bir boşluk oluşturdu. Belki de sorgulanması gereken, gerçekten hep meşgul olduğumuz ve çok değer verdiğimiz bu rutin faaliyetlerin bir önemi var mıydı da biz onlara bağlandık kaldık, olmalıdır. Gerçek anlamda bu faaliyetler bizim hayatımıza bir anlam verebildi mi? Şayet öyleyse, bu yeni normalin oluşturduğu şartlar ve ortam içinde de yeni projelere ve faaliyetlere başlanılabilir; mesela yeni şeyler öğrenebilir ve böylece insan hayatı yeniden anlamlandırılabilir.

Ancak bu kriz, gerçek felsefi anlamda, varoluşumuzu ilgilendiren bir kriz gibi görünmüyor. Çünkü burada mesele, insan türünün tükenişi veya yok oluşuyla ilgili değil-kaldı ki pandemi nedeniyle çok ölümler olmasına rağmen, şu ana kadar olan ölüm vakaları dünyanın toplam nüfusunun %5 inden azına tekabül ediyor- maddenin ve bencilliğin zirve yaptığı modern dünyanın girdabında, insanlık ve insanlığa dair evrensel insanî ve ahlakî değerlerin, mana ve maneviyatın, bu virüsten önceki ve virüs sürecinde ve sonrasında durumuyla ilgilidir. Acaba insanoglu kendisinin sadece bir beşer olmadığını, yani sırf deri, kemik, kan ve ilikten ibaret olmadığını, aksine, herşeyden önce tarih boyunca bütün peygamberlerin ısrarla vurguladıkları gibi, onun bir Âdem olduğunu farkedip, onu var eden Yüce Yaratıcı'nın fitratına yerleştirdiği ilâhi-manevî özelliklerine dönerek, yaratılış gayesine uygun, sorumluluk ve hesaba çekilme bilinciyle hem cinslerine ve Yaratana'na karşı görevlerini hakkıyla yapabilecek mi sorusu önem arz etmektedir.

O halde bu salgının şimdiye kadar dünyada açtığı olumsuz etkiler üzerine odaklanırken, bundan sonrası için insanlığın yararına olabilecek bir takım önemli katkıları ve neticelerini de göz ardı etmemek gerekir. Zira bu neticeler üzerinde dikkatlice düşünüldüğünde burada asıl meselenin daha önce de altını çizdiğimiz gibi, salgının ne olduğuyla ilgili değil, salgından sonraki değişen dünyada toplumun davranışlarının neler olabileceğidir.

Salgın öncesinde, insanlar âdeti mekanik bir saat gibi, rutin bir hayatı devam ettiren, bir anda sekteye uğradılar ve maddî ve manevî sahip oldukları herşeyin yavaş yavaş kendilerini terkettiğini gördüler ve yalnızlığa itildiler. Salgın öncesi, başkalarının yanında olmak huzur verirken, şimdi onların yokluğunda ve yalnızlıkta huzuru aramak; bir zamanlar ülkenin koruyucuları askerler ve güvenlik personeli iken, şimdi doktorlar ve hemşireler; bir zamanlar her ülkenin ve toplumun kendine özgü bir düşmanı veya düşmanları veya tehditleri varken, şimdi bütün toplumların ortak bir düşmanı ve tehdidi var; bir zamanlar her şeyi istediği anda elde edebilen ve istediğini tükeken bir toplum var iken, şimdi her şeyi kısıtlanan bir toplum; bir zamanlar aşırı serbest bireysellik var iken, şimdi zorunlu kolektiflik var; bir zamanlar toplum içinde yaşamak ve sosyal hayatta aktif olmak teşvik edilirken, şimdi toplumdaki uzak durmak standart norm olmak üzere; bir zamanlar büyük aile arasında yaşamın önemi vurgulanırken, şimdi oldukça küçük bir aile hayatının faydaları konuşuluyor; bir zamanlar yüz yüze görüşmelerle gündelik işler yapılırken, şimdi önemli toplantılar ve kararlar bile sanal ortamda gerçekleşiyor; bir zamanlar öğretmen-öğrenci yüz-yüze sıcak ve canlı bir eğitim-öğretim yapılırken, şimdi elektronik cihazlarla soğuk ve donuk bir platformda gerçekleşiyor. Hemen hemen insanoglu ilgilendiren diğer bütün etkinlikler, bu paradokslar içinde yapılmaya uzun bir süre devam edecek gibi görünmektedir. Problem, bir zamanların *normal* hayatındaki mutad insan davranışlarıyla icra edilen rutin faaliyetlerin, şimdiki *yeni normal*'de zorunlu-değişen ve değişken davranışlarla yapılacağından bunların zamanla norma dönüşmesi ve neticesinde de toplumun sabit ahlakî değerleri üzerine olumsuz etkisidir.

Bütün bu görünürdeki olumsuzluklara rağmen, son olarak şu noktayı vurgulamakta fayda vardır: Bu pandemi insanlara, şayet iyi değerlendirip düşünebilirlerse, tekrar kendi iç dünyalarına dönmelerine büyük bir fırsat verdi ve tecritte iken (*self-isolation*), yani mistik bir ifadeyle *halvette* iken onlara kendilerini yeniden keşfetmelerine, kim olduklarını, neden var olduklarını, niçin yaşadıklarını ve yaşarken nelerin önemli olduğunu derince sorgulamaya ve bu sorulara cevap aramaya imkân sağladı. Kısacası bu kriz durumu, âdeta bütün insanlığın ihtiyaç duyduğu ve ancak zamanla bencilleşip unuttuğu, adalet, iyilik, kardeşlik, cömertlik, yardımseverlik, müsamaha, sevgi, şefkat ve merhamet gibi ahlakî erdemlerin ne kadar önemli olduğunu hatırlatmaya vesile oldu.

## Kaynakça

- Ali, M. M. (2020). Tackling the Covid-19 pandemic: An Islamic perspective. *Muslim Mirror*. Erişim: <http://muslimmirror.com/eng/tackling-the-covid-19-pandemic-an-islamic-perspective/>
- Authers, J. (2020). How Coronavirus Is Shaking Up the Moral Universe. *Bloomberg Opinion*. Erişim: <https://www.bloomberg.com/opinion/articles/2020-03-29/coronavirus-pandemic-puts-moral-philosophy-to-the-test>
- Bach, T. (2020). Will Suicides Rise Because of COVID-19?. Erişim: <https://www.usnews.com/news/healthiest-communities/articles/2020-05-22/experts-warn-of-a-surge-of-suicides-tied-to-the-coronavirus-pandemic>
- Brown, L. (2020). Evangelical pastor claims coronavirus is God's 'death angel' to 'purge a lot of sin'. *New York Post*. Erişim: <https://nypost.com/2020/01/29/evangelical-pastor-claims-coronavirus-is-gods-death-angel-to-purge-a-lot-of-sin/>
- Cohen, E. (2020). Coronavirus in the Eyes of Muslim Clerics. *The Begin-Sadat Center for Strategic Studies – BESA*. Erişim: <https://besacenter.org/perspectives-papers/coronavirus-muslim-clerics/>
- DeJesus, I. (2020). Faith leaders reject the idea that coronavirus is punishment from God for a sinful world. *PennLive Patriot-News*. Erişim: <https://www.pennlive.com/coronavirus/2020/03/fait-h-leaders-reject-the-idea-that-coronavirus-is-punishment-from-god-for-a-sinful-world.html>
- Doody, C. (2020). Vatican official: Coronavirus “not God’s punishment, but our own self-punishment”. *Novena – Europe Church News*. Erişim: <https://novenanews.com/vatican-official-coronavirus-not-gods-punishment/>
- Gilad, E. (2020). How Judaism Handled Epidemics Down the Ages. *Haaretz*. Erişim: <https://www.haaretz.com/science-and-health/premium-coronavirus-epidemic-history-jewish-1.8724141>
- Gordon, S. (2020). Coronavirus pandemic may lead to 75,000 “deaths of despair” from suicide, drug and alcohol abuse, study says. *CBS News*. Erişim: <https://www.cbsnews.com/news/coronavirus-deaths-suicides-drugs-alcohol-pandemic-75000/>
- Görmez, M. (2020). Coronavirüs Özeline Musibetleri Okuma Usülü. *İslam Düşünce Enstitüsü*. Erişim: <https://www.youtube.com/watch?v=3a6GWYCs3Yk>
- Haque, M. (2020). How to View Calamities from an Islamic Perspective. *American Muslim Diversity Association – AMDA*. Erişim: <https://www.amda.us/index.php/khutba/550-how-to-view-calamities-from-an-islamic-perspective-feb-14-2020>
- Hitchcock, M. (2020). *Corona Crisis: Plagues, Pandemics, and the Coming Apocalypse*. Thomas Nelson.
- Humphreys, J. (2020). Are we all Kantians now? The Covid-19 effect on moral philosophy. *The Irish Times*. Erişim: <https://www.irishtimes.com/culture/are-we-all-kantians-now-the-covid-19-effect-on-moral-philosophy-1.4229595>



- Kettley, S. (2020). Coronavirus in the Bible: Bizarre claim virus is punishment for Christian persecution. *Express*. Erişim: <https://www.express.co.uk/news/weird/1258745/Coronavirus-Bible-virus-punishment-God-Christian-persecution-COVID-19>
- Kuşpınar, B. (2020a). 'From Self-isolation to Self-realization' Islamic Spirituality | Part 2. *Diyaret Center of America*. Erişim: <https://www.youtube.com/watch?v=WqYjr8zC-uQ>
- Kuşpınar, B. (2020b). 'Preservation of Health' Islamic Spirituality Lectures | Part 3. *Diyaret Center of America*. Erişim: <https://www.youtube.com/watch?v=ArAIxDXE-to>
- Macneil, M. (2020). *COVID-19 Novel Coronavirus: God's Blessing or Satan's Curse?*. DOI: 10.13140/RG.2.2.18360.70407/1. Erişim: [https://www.researchgate.net/profile/Michael\\_Macneil2/publication/340772114\\_COVID-19\\_Novel\\_Coronavirus\\_God's\\_Blessing\\_or\\_Satan's\\_Curse/links/5e9cc4cb4585150839ebc5/COVID-19-Novel-Coronavirus-Gods-Blessing-or-Satans-Curse](https://www.researchgate.net/profile/Michael_Macneil2/publication/340772114_COVID-19_Novel_Coronavirus_God's_Blessing_or_Satan's_Curse/links/5e9cc4cb4585150839ebc5/COVID-19-Novel-Coronavirus-Gods-Blessing-or-Satans-Curse)
- Martin, J. (2020). Where Is God in a Pandemic?. *The New York Times*. Erişim: <https://www.nytimes.com/2020/03/22/opinion/coronavirus-religion.html>
- Scanlon, F. R. (2020). Is the Coronavirus A Punishment From God?. *Commentary on Catholic Issues*. Erişim: <https://fregisscanlon.com/index.php/2020/03/29/is-the-coronavirus-a-punishment-from-god/>
- US News. (2020). *Islamic State Calls COVID-19 God's Punishment for Foes: Tape*. Erişim: <https://www.usnews.com/news/world/articles/2020-05-28/islamic-state-calls-covid-19-gods-punishment-for-foes-tape>